

לימוד זכות - האם פוטר מתוכחה? / כו.

תוכן:

- א. הסוגיה בגמרא
- ב. הסבר הגמרא בקצרה
- ג. צורת ההתייחסות לסיפור המובא בגמרא
- ד. העולה לכאורה מהסיפור בגמרא
- ה. דיון החת"ם סופר בנקודה זו
- ו. פסק החפץ חיים בהלכות הכרעה לכף זכות
- ז. סיכום

א. הסוגיה בגמרא

אומרת הגמרא במסכת סנהדרין (דף כו.):

"רבי חייא בר זרנוקי ורבי שמעון בן יהוצדק הוו קאזלי לעבר שנה בעסיא. פגע בהו ריש לקיש, איטפיל בהדייהו, אמר: איזיל איחזי היכי עבדי עובדא. חזייה לההוא גברא דקא כריב. אמר להן: כהן וחורש? אמרו לו: יכול לומר אגיסטון אני בתוכו. תו חזייה לההוא גברא דהוה כסח בכרמי, אמר להן: כהן וזמר? אמרו לו: יכול לומר לעקל בית הבד אני צריך. אמר להם: הלב יודע אם לעקל אם לעקלקלות... אמרו: טרודא הוא דין. כי מטו להתם סליקו לאיגרא, שלפוח לדרגא מתותיה. אתא לקמיה דרבי יוחנן, אמר לו: בני אדם החשודין על השביעית, כשרין לעבר שנה? הדר אמר: לא קשיא לי, מידי דהוה אשלשה רועי בקר. ורבנן אחושבנייהו סמוך... כי אתו לקמיה דרבי יוחנן אמרו ליה: קרי לן רועי בקר ולא אמר ליה מר ולא מידי? - אמר להו: ואי קרי לכו רועי צאן מאי אמינא ליה?"

ב. הסבר הגמרא בקצרה¹

רבי חייא בר זרנוקי ורבי שמעון בן יהוצדק הלכו לעבר את השנה בשנת השמיטה במקום שנקרא עסיא, ריש לקיש פגש בהם והצטרף אליהם, על מנת לראות כיצד הם מעברים את השנה. בדרך ראו יהודי חורש, דבר שאסור בשביעית. אמר ריש לקיש לר"ח ור"ש, שהיהודי הזה כהן? ושיוכיחו אותו ויפרישו אותו מהאיסור! הם אמרו לו שהם אינם צריכים להוכיח אותו כיון שיכול להיות שהוא יענה להם שהוא שכיר ועובד בקרקע שאינה שלו, ומי ששכר אותו הוא גוי², ולכן מותר לו לעבוד בשדה בשביל הגוי בשביעית. בהמשך הדרך ראו יהודי זומר, אמר להם שהוא כהן ויוכיחוהו, אמרו שיכול לטעון שהוא לא זומר בשביל להשביח הכרם, שזה כמובן אסור, אלא בשביל להחזיק בעזרת הענפים את הזיתים של בית הבד שלא יזוזו לצדדים בעת שסוחטים אותם, על ידי ששמים עליהם קורה כבידה שלוחצת עליהם (קורת בית הבד). אמר להם שהאיש הזומר, הוא יודע האם כוונתו לדבר שמותר או שאסור.

בהמשך הדרך, האמוראים אומרים לריש לקיש שהוא מטריח אותם, ולכן כשעלו לעליה שבה מעברים את השנה שלפו את הסולם כך שלא יוכל להצטרף לעיבור. בא לפני רבי יוחנן ושאל אותו: האם למי שחשודים על פגם בהלכות שביעית מותר לעבר את השנה? (כיוון שלפי שיטתו הייתה חובה להפריש את האיש מהעבירה). וענה

¹ הסבר הגמרא הוא כמובן הסבר אפשרי, שכן יש כמה נקודות בסיפור שישנן מחלוקות כיצד להבין אותן ומה באמת קרה. באופן כללי הביאור על פי רש"י, אבל לא הכל.

² הגמרא שם מסבירה מה עניין ההדגשה שהאיש הוא כהן.

³ יש בכך דיון בתוספות ובעוד מפרשים, שהרי זה שקרקע היא של גוי זה לא פשוט שזה מתיר לעבוד בה.

בעצמו, שאין בזה בעיה, כיון שהחכמים האחרים שהיו שם בעצם הם אלו שמעברים את השנה, ור"ח ור"ש רק מצטרפים כסיוע, כמו מקרה אחר שהחכמים הסתמכו על סימן מסוים של רועים בתור ראייה לזה שהעיבור של החודש שהם עיברו אכן היה נכון, אף שוודאי הרועים לא נחשבו לחלק מבית הדין שעיבר. לאחר מכן, כשבאו לפני רבי יוחנן שאלו אותו למה לא מיחה בר"ל על הדימוי לרועי בקר? אמר להם: גם אם היה מכנה אתכם כרועי צאן, לא הייתי יכול לומר לו דבר.

ג. צורת ההתייחסות לסיפור המובא בגמרא⁴

כבר בקריאה ראשונה ישנן כמה וכמה שאלות וקושיות העולות מגמרא זו. אך לפני הדיון בעצם הסוגיה, נביא נקודה במפרשי סוגיה שמשנה את כל ההתייחסות לסיפור הנ"ל. התוס' (כו. ד"ה לעבר השנה בעסיא) שואל, איך היה מותר לחכמים לעבר את השנה את השנה בעסיא שהיא בחוץ לארץ⁵, הרי עיבור השנה צריך להיות בארץ ישראל? ותיירץ, שבסיפור בגמ' לא מדובר ממש על עיבור השנה, אלא על החישוב שבו מחשבים האם צריך לעבר את השנה, ואת זה מותר לעשות בחו"ל. המאירי (כו.) התייחס לשאלה זו, ותיירץ (באחד מתירוטיו) שישנו היתר לעבר את השנה מחוץ לארץ ישראל, אם אין תלמיד חכם גדול בתורה יותר מהחכם המעבר את השנה בחוץ לארץ, ור"ח ור"ש לא הניחו בארץ ישראל ת"ח גדול מהם, ולכן היה מותר להם לעבר את השנה בחוץ לארץ (ואמנם, בארץ ישראל היה רבי יוחנן, וקצת קשה לומר שלא הניחו גדול מהם בא"י). לפי פירוש זה, יוצא שר"ח ור"ש היו מגדולי אותו הדור, ואף אם לא היו מגדולי הדור, מתוקף היותם אמוראים, ועוד ממעברי השנה⁶, ודאי שהיו גדולים. א"כ מדוע לא מיחו באותו אדם שעבר עבירה, ובמה נחלקו על ר"ל?

ד. העולה לכאורה מהסיפור בגמרא

מהסיפור הנ"ל אפשר אולי ללמוד גדר במצוות תוכחה, שמכך שלא הוכיחו את האיש משמע שאדם נמצא במצב שהוא מחויב להוכיח מישהו, אך יש לו לימוד זכות סביר והגיוני⁷ על אותו אדם, הוא פטור מלהוכיח אותו. אך אם כן, לא ברור מדוע ר"ל התרעם עליהם? ויתכן שדעת ר"ל היא שבכל מצב צריך להוכיח, וקצת קשה לומר כך כי אם כן הו"ל להוכיח בעצמו, ולא ברור מה היה הדיון ביניהם. עוד נראה מהסוגיא, שר"ח ור"ש אפילו לא הלכו לשאול את האיש האם המעשה שהוא עושה הוא בהיתר או באיסור, שהרי אם היה מודה בפיו שהמעשה שהוא עושה הוא מעשה איסור, וודאי שר"ח ור"ש היו מודים שצריך להפריש אותו ממנו, ומכך שלא מצוין שאחד מהאמוראים בירר עם אותו אדם, נראה דסברו שאם יש לימוד זכות אין חובה לנסות לברר האם הוא נכון וניתן לסמוך עליו ולא להוכיח. אמנם, אף שכך לכאורה עולה מפשט הגמרא, קשה לומר שבכל מצב שיש לימוד זכות אין מצוות תוכחה, שהרי במצבים רבים ניתן לתלות את המקרה בלימוד זכות, וכמעט שלא יימצא מצב שצריך להוכיח. כמו כן, ללימוד זכות אין גדר ברור, וצריך להבין ולברר מתי ישנו חיוב להוכיח ומתי לא.

⁴ כיוון שזו סוגיה שנוגעת להלכה למעשה אציו, המאמר כמובן בא לשם דיון בסוגיה ולא בתור הלכה למעשה ובמקרה שהדברים נוגעים למעשה אין להסתמך על הכתוב פה.

⁵ זאת ע"פ הגמ' בב"ב (נו.) שממנה נראה שעסיא הייתה בחוץ לארץ. אך בערוך השלם ובתבואת הארץ מוסבר שעסיא היא בארץ ישראל, ומה שמופיע בב"ב זה "אסיא", שהיא אכן בחו"ל.

⁶ בדף י: מבואר ש"אין מעברין את השנה אלא במזומנין לה", ומכך נראה שישנה חשיבות בלהיות ממעברי השנה. גם בדף יא., בסיפור עם שמואל הקטן, נראה מכמה נקודות שהזמנה להיות חלק מהעיבור זו חשיבות, ועיי"ש.

⁷ מהמקרה דנן עולה כך, שהרי היו יכולים להשתמש בלימודי זכות פשוטים יותר אך רחוקים, כגון שמותר לו לעבוד בשדה מדין פיקוח נפש, משום שיש גוי שמכריח אותו לעבוד. ואמנם יש מקום להסתפק במקרה בו לא היה אפשר ללמד לימוד זכות סביר האם הדין משתנה, ונראה שבמקום שהלימוד זכות רחוק יש חובת תוכחה, דאל"כ נעקרה חובת תוכחה לגמרי, שתמיד ניתן ללמד זכות כלשהי.

ה. דיון החת"ם סופר בנקודה זו

החת"ם (מילואים למס' סנהדרין ד"ה אך) מקשה על הסיפור, מדוע לא שאלו את האיש האם עושה בהיתר או באיסור: "אך אי קשיא הא קשיא אריש לקיש ואהנהו גברא קדישא דאזלי לעבר שנה ודנוהו לכף זכות, למה לא מיחו בהחורש וישמעו מה ידבר הוא? ... וי"ל משום דאיתא בתורת כהנים פרשה זו (בהר) 'שדך וכרמך', בזמן שכל אחד מכיר שדהו וכרמו ולא כשהן מעורבין. וא"כ אין שביעית דאורייתא בזמן הזה אפילו בארץ ישראל וכן פירש רש"י בשמעתין, ובאיסור דרבנן קיימא לן (או"ח תרח, סב) מוטב שיהיו שוגגין ואל יהיו מזידין".

החת"ם שואל למה דנו אותו לכף זכות ולא שאלו אותו האם הלימוד זכות נכון?⁸ ותיירץ ששביעית בזמן הזה חיובה מדרבנן, משום שאין ידועה חלוקת נחלות השבטים, וכיון שזה איסור דרבנן חל בזה הכלל "מוטב יהיו שוגגין ואל יהיו מזידין"⁹, ומשום כך לא היו צריכים להוכיח את האיש¹⁰.

לכאורה נראה מדברי החת"ם, שכאשר יש ספק במעשה שאדם עושה האם הוא אסור או שיש לו סיבה טובה והמעשה מותר, יש חיוב לברר אם אכן המעשה מותר או לא, ואם לא, אזי צריך להוכיח ולהפריש מאיסור. אך יש קצת מקום להסתפק בדבריו, האם כוונתו שכך חובה לעשות מן הדין, או שהוא רק דן במקרה הספציפי בסוגיא. דהיינו, האם כוונתו שאי אפשר להפטר מחובת תוכחה על ידי לימוד זכות, וחובה לבדוק ולברר את המניע למעשה, ולהוכיח במידת הצורך. או שמא בא להסביר מדוע היה צורך בכלל בדיון בין ר"ל לר"ח ור"ש האם המעשה נעשה בהיתר או באיסור, הלא יכולים היו לברר זאת, אך א"א ללמוד מדבריו שיש חובה לברר זאת מדין תוכחה. וא"כ עדיין לא מוכרח שלא ניתן לסמוך על לימוד זכות כדי להפטר מחיוב תוכחה, ולא ברור שמכאן מכאן הפוך מדברינו לעיל.

ו. פסק החפץ חיים בהלכות הכרעה לכף זכות

ב'באר מים חיים' על הלכות לשון הרע (ג, י), דן בעל החפץ חיים בעניין גמרא זו ומקשה, שהרי יש דין "בצדק תשפוט עמיתך" ומצווה לדון לכף זכות, ומדוע ר"ל לא דן את האיש לכף זכות? ומחדש שיש הבדלי מדרגות, שאיש שהוא בינוני, אשר נזהר מן החטא אך פעמים יכשל בו, אם המקרה הוא כזה שהדעת נוטה יותר לכף חובה, אין איסור להכריע בלב (בלי לומר זאת) לכף חובה, ורק מידה טובה שיהיה זה בליבו בגדר ספק:

"לכאורה לא די שלא דן לכתחילה לכף זכות את האנשים כמו ר' חייא בן זרנוני ור' שמעון בן יהוצדק שאמרו יכול לומר וכו', אבל גם קרא את האמוראים האלו בשם חשוידין על השביעית? ולפי הנ"ל ניחא, דדעת ריש לקיש היה שבענין זה היה הכף חוב מכריעה הרבה יותר, משום דהוא דבר שאינו מצוי וכיוצא בזה, ולכן היה מחזיקם שהם מתרשלים מלמחות בעושי מלאכתן בשביעית, ולא עוד אלא שאומרים עליו עבור זה טרודא הוא דין ע"ש בגמרא. וכל זה שכתבנו הוא מצד הדין אבל מצד מדה טובה אפילו הכף חוב הוא הרבה יותר מכף זכות צריך לדון לכף זכות".

לכאורה עולה מדבריו הגדרה ברורה, שאם הכף זכות היא פחות סבירה מהכף חובה, אפילו שיש אפשרות לדון

⁸ יש להסתפק, מה גדר הנאמנות של האדם על מעשיו, האם בכל מצב שיאמר שעושה בהיתר נאמן לו ואפילו בהיתר רחוק ולא סביר? מדברי החת"ם נראה שמאמינים לו בכל מצב, שכן אם לא מאמינים לו אפילו אם יאמר שעושה בהיתר, מה התועלת בלשאל אותו. ואולי התועלת בשאלה היא רק במקרה שיאמר שעושה באיסור שאז יש חיוב להפריש אותו מהאיסור. וקצת קשה לחלק כך בנאמנות.

⁹ לכאורה נראה מדברי החת"ם שאומרים "מוטב יהיו שוגגין ואל יהיו מזידין" אפילו במקרה של "לאפרושי מאיסורא", דהיינו אפילו כשאיש עובר על הדבר כעת ואפשר להציל אותו מהאיסור, ולא רק לאחר מעשה. וכך נראה ברור לענ"ד מדברי השו"ע שהחת"ם מביא, באו"ח תרח, סב ע"ש.

¹⁰ ונראה שעצם העובדה שמבררים איתו מדוע חורש יש בה משום תוכחה, דמשמע מדבריהם שיש בעייתיות בכך שחורש ובעצם ייהפך למזיד בכך.

¹¹ וא"כ יש לברר מה סבר ר"ל שסבר שצריך למחות, ומדוע כינה אותם 'חשודים על השביעית'. ואולי סבר ששמיטה בזמן הזה חיובה מדאורייתא, ובדאורייתא אין אומרים "מוטב יהיו שוגגין" וחובה למחות. ואולי הוא עצמו לא מיחה מפני שר"ח ור"ש סברו שהשמיטה לאחר שגלו דרבנן, וחשש לדעתם שהרי גדולים היו כנוכר לעיל בשם המאירי.

לכף זכות, חובה למחות במעשה כפי שנראה מהכף חובה. ויש לציין שלא אמר שאם הכף זכות היא היותר מסתברת פטור מלהוכיח, אלא רק שאם מסתברת יהיה אסור לדון בלב לכף חובה. ויוצא שיתכן מצב שתהיה חובה להוכיח מצד הכף חובה, אך בלב ההכרעה תהיה לכף זכות. אך לכאורה מוכח מדבריו לא כך, שהרי על המקרה דנן, שעל פי הדעת החובה מכריעה בו, כתב שר"ל סבר שצריך להוכיח, דהיינו שדן לכף חובה מבחינה מעשית מכוח מה שסבר בליבו, ומוכח שאי אפשר לחלק בין הדברים, ולומר שחייב לדון לכף זכות ובמקביל להוכיח מצד הכף חובה. ונראה שהטעם לכך נעוץ בהגדרת לימוד הזכות בלב, שאין זה שיקול מחשבתי שכף הזכות מסתברת יותר, אלא שבוודאי ובאופן מוחלט היא הנכונה. ולכן אם מבחינת האדם המעשה הוא מותר, אין לו יכולת להוכיח את חבריו על מעשה כזה, שהרי זה תרתי דסתרי.

ועולה מדברי הח"ח, שבמקום שבו יש חובה לדון לכף זכות, לא יכולה להיות חובה להוכיח, ובמצב כזה יהיה פטור מתוכחה. ובאיש בינוני, אפילו בספק שקול בין כף חובה לכף זכות, חובה לדון לכף זכות, וגם במצב כזה יהיה פטור מתוכחה. וכאשר הכף חובה היא המכריעה יותר, שלאדם בינוני אין חיוב לדון לכף זכות, אכן יהיה חייב להוכיח. ועל דרך זו נראה, שבאיש ירא א-לקים שחובה לו לדון לכף זכות (עיין הלכות לשון הרע ג, ז), אפילו במקרה שהכף חובה יותר מסתברת, אין עליו חיוב להוכיח¹².

ויש לשאול על פי זה, איך להבין את מעשה ר"ח ור"ש, שמדברינו עולה הזו שלא היו כהוגן, שכן אם אין חובה לדון לכף זכות, אזי יש חובה להוכיח. כמו כן, יוצא שלכאורה דברי החפץ חיים עומדים בסתירה להסבר החת"ס, שהרי אם לא מיחו כי סברו ש"מוטב יהיו שוגגין", אז אע"פ שסבר ר"ל שכף החוב מסתברת יותר, לא היה לו למחות כדי שלא יהיו מזידין¹³. ויש לציין, שמפרשי הסוגיה הסבירו את מעשיהם בצורות שונות המסבירות מדוע לא מיחו¹⁴.

ז. סיכום

רבי חייא בר זרנוקי ורבי שמעון בן יהוצדק לפי חלק מהפירושים היו מגדולי הדור, ולכולי עלמא היו אמוראים וממעברי השנה, לכן ההנחה הפשוטה היא שעשו כהוגן בכך שלא מיחו באדם שלכאורה עבר עבירה. ולכאורה עולה מהסיפור שכאשר יש אפשרות לימוד זכות סבירה על מעשה מסוים שהוא לא אסור, אין חובה למחות במעשה. ואולי אף ריש לקיש סבר כך, מזה שלא מפורש בגמרא שמיחה באנשים האלה בעצמו. ולכאורה מכך שלא שאלו את האיש האם לימוד הזכות שלהם נכון נראה לכאורה שאין חובה לנסות לברר זאת. אך החת"ס פירש שלא שאלו ולא מיחו כיוון ששמיטה בזמן הזה דרבנן, ובדרבנן אמרים "מוטב יהיו שוגגין ואל יהיו מזידין". והסתפקנו בדבריו האם כוונתו שבמקום שיש חובה להוכיח יש גם חובה לברר האם הלימוד זכות הוא נכון, או שרק הסביר למה היו צריכים להסתפק ולדון בדבר, ולא הלכו לשאול אותו האם מעשיו היו בהיתר או באיסור, אך אין חיוב עקרוני לעשות כך. החפץ חיים הסביר את טעמו של ר"ל, שכיון שצד חובה סביר יותר במקרה זה, אין חיוב לדון לכף זכות ויש חובה להוכיח. והוצאנו מדבריו הגדרה, שבמקום שיש חובה לדון לכף זכות אין חובה להוכיח כיוון שזה תרתי דסתרי. ובמקום שאין חובה לדון לכף זכות, אפילו אם ישנה אפשרות לדון לכף זכות רק שאינה חובה (כגון באדם בינוני כשכף החובה סבירה יותר), יש חובה להוכיח.

¹² הדברים אינם אמורים להלכה כמובן.

¹³ ואולי אפשר להסביר שסברו שהמקרה הוא ספק כזה שחובה לדון בו לכף זכות (כגון ספק שקול), וזאת הסיבה שלא מיחו. ור"ל חלק עליהם באומדנא זו.

¹⁴ כגון שידעו בוודאות שהלימוד זכות שלהם נכון ועוד. ועוד יש לשים לב שר"ח ור"ש כשפגשו ברבי יוחנן, מה שלא היה הגון בעיניהם הוא הדימוי לרועי בקר, ולא הטענה שהיה במעשיהם פגם בהלכות שביעית. ובמפרשי הסוגיה יש ספק אילו חלקים מהדו-שיח הם ידעו.